

ԼԵՋՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՏՈՇՈՇ ԱԾԽԱՐՀԻ

ԽՈՏՐՋՐՈՅ

ՔԱՆԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Ներկայ երկասիրութիւնն ի լոյս բնծայելով՝ ջանացած ենք նախ պարզ եւ համառօտ քերականութեամբ, երկրորդ՝ ճիշտ Բառարանով ներկայացնել խոտորջնոյ գաւառաբարբառը: Ասով լրացուած կ'ըլլայ նաեւ այն պակար՝ որ կը զգացուէր արդի բարբառներու ուսումնասիրութեան մէջ. եւ որով՝ օրինակի համար՝ «Հայ բարբառագիտութեան» մէջ միայն քանի մը տողով յիշուած էր¹: Միւս կողմանէ թէ՛ շարունակութիւն եւ թէ՛ (բարբառի մասին) ճիշտ լրացումն է մեր միւս երկասիրութեանց, որոնք նպատակ ունէին խոտորջնոյ՝ ինչպէս բարբառին, նոյնպէս ազգագրութեան ուսումնասիրութեան նպատակ: Մեր՝ այս շարքին մէջ՝ առաջին երկին, որ հաւաքածոյ մըն էր խոտորջնոյ երգերու, Առակներու եւ Հանելուկներու², յաջորդեց Աւանդական Հեքեաթներու հաւաքածոյն, վերջինս լիովին քաղուած ծերունեաց եւ մամիկներու բերնէ եւ տեղական լեզուաւ ու պատշաճ ուղղագրութեամբ³: Ասոնց կը յա-

1 Հր. Աճառեան, «Հայ բարբառագիտութիւն», Կոստանու 1911, էջ 111—12: Կարնոյ բարբառին մասին խօսած ատեն, — որուն մէկ ենթաբարբառը՝ լայց իրեն միջին օղակ մը կարնոյ եւ Տրապիզոնի բարբառներու միջեւ՝ կը համարի Բաբերգինը, — խոտորջնոյ մասին կրնար գրել միայն այսպիսի. «Առանձին ենթաբարբառ մ'ալ կը կազմէ խոտորջնոյ, որուն բռնած դիրքը Համփնի եւ Կարնոյ բարբառներուն միջեւը՝ դեռ բաւական պարզուած չէ ինչի համար»: Կը յիշէ միայն «խոտորջնոյ հանրամասնութ մէկ յատկութիւնը, որ ք ձայնը կը վերածէ յո եւն»:

2 «Երգեր, Առակներ, Հանելուկներ, Թերահատատութիւններ...» խոտորջնոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հ. Գաւառացի: Տիֆլիս 1904, 80, էջ 136. (հատարած 1899—1902 տարիները):

3 «Հին ասորական Հեքեաթներ խոտորջնոյ» հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան, Ալեքան 1907, 80, էջ 89 (քսան Հեքեաթներ՝ տեղական լեզուաւ, մեկնութեամբ այլեւայլ բառերու): Մեր հրատարակած այս Հեքեաթներուն մէկ մասը ծանօթացած է եւրոպական գիտնոց գաղղ. թարգմանութեամբ: Հմմտ. Contes et Légendes de l'Arménie traduits et recueillis par Frédérique Macler. Préface de René Basset. Paris 1911, 80, pp. XV+196. Այս տեղ թարգմանուած են 11 Հեքեաթներ (անդ՝ p. 42—107 = Հեք. էջ 5—51. Հեքեաթ՝ VIII—XVIII գործեր): — Հր. Աճառեան (անդ) կը յայտնէ թէ մեր այս երկասիրութիւնն առձեռն չէ ունեցած. իսկ առաջինն («Երգերն եւն» մասին կ'ըսէ թէ «գրեթէ գրական լեզուով գրուած ըլլալով՝ ենթաբարբառին ուսումնասիրութեան նպատակ մը չկրցաւ մատուցանել»: Կը գիտենք որ հաւուքման մեծագոյն մասը երգեր են նոր երգիչներու, որոնք քիչ չափ գրագետ ըլլալով՝ բնականաբար յաճախ գրական գոյն մը տուած են իրենց երգերուն: Սակայն բաց ի տեղական լե-

ջորդէ այժմ՝ ներկայ երկասիրութիւնն՝ յատուկ մտքը ներկայացնելով բարբառը, մասնաւոր իւր ճիշտ բառարանով:

Մեր Տայոց հին աշխարհը՝ լեռնոտ ու ձորախիտ՝ ըստ ինքեան նպատակով էր գոնէ այլեւայլ երկրաբառներու կազմութեան: Դժբախտաբար ցայժմ շատ քիչ ուսումնասիրուած աշխարհ մըն է. եւ այս ուսումնասիրութիւնը դժուարացած է անսովոր՝ յընթացս դարուց ունեցած իւր փոփոխական արկածներէն ետքը՝ ճիշդ վերջին դարերուս մէջ մեծագոյն արկածներու ենթարկուած է: Բազմաթիւ ձորեր՝ լիովին հայախօս մինչեւ վերջը՝ այժմ բոլորովին անհայ եղած են: Մահմետականացած ըլլալով կրօնիւք՝ հետեւութիւնն եղած է նաեւ շափաղանց շատ տեղերու համար՝ հայ բարբառին կորուստը: Այս կողմանէ — գոնէ Տայոց աշխարհի արեւմտեան կիսուն եւ յատկապէս հիւսիսարեւմտեան բաժնին համար — կարեւոր կը համարենք խոտորջնոյ եւ յարակցաց բարբառներուն ուսումնասիրութիւնը: խոտորջնոյ դիրքութիւնն ունէր՝ բարբառի մասին՝ աւելի անխառն ու անկախ զարգանալու: Որովհետեւ կրցած է՝ կամ կրցած էր՝ նոյն աշխարհի մեծագոյն մասին ծանր արկածներէն (— բռնի կրօնափոխութիւն, լեզուի կորուստ, զանգուածային դաշութում եւն —) համեմատաբար ազատ, եւ ամփոփ ու միատարր եւ հայ լեզուաւ մնալ մինչեւ այսօր¹: Բաց ի բուն խոտորջնոյ եւ յարակից Մոխրկուտէ (— ուր միայն գիւղի մը մէջ՝ աննշան մահմետական կամ մահմետականացած եւ թրքախօս բնակչութիւն մը մնացած է, —) նկատի առնուած է, մասնաւորապէս բառարանին համար, նաեւ ճորիթի գիծը. ոչ միայն ցորչափ հայ եւ հայախօս է, այլ նաեւ մահմետական եւ արդէն թրքախօս եղած այն ժողովուրդն շրջակայ հովիտներուն, որ տակաւին պահած են աւելի կամ նուազ մեծ մթերք մը իրենց հին հայ լեզուէն: — Այս մասին մեկնաբանական եւ պատմական քանի մը դիտողութիւններ պիտի ըլլան ներկայ երկասիրութեանս իբր լրացուցիչ ծրագրուած երրորդ մասի մը մէջ, որուն նպատակը պիտի ըլլայ Տայոց աշխարհի շորաշխարհին եւ Արսեաց գաւառին պատմական-տեղագրական ակնարկ մը փորձել, որչափ հնար է մեր ցայժմ ունեցած լիովին անբա-

զուաւ կտորներէ՝ բուն ժողովրդեան բերնէն են ի մասնաւորի Առակներն ու Հանելուկները: Տպագրութեան մէջ՝ հեռաւորութեան պատճառաւ՝ սպրդած են սխալներ, եւ ուղղագրութիւնն ալ աւելի զրական ըլլալով՝ այն տպագրութիւնը թողուցած ըլլալու է: Յամենայն դէպս տեղական լեզուի մասին որեւէ տարակոյս կը փարատի՝ կը յուսանք՝ ներկայ երկասիրութեամբ: — Համփնի բարբառի մասին տես անդ՝ էջ 184—195: — Իսկ Մոխրկուտէի մասին, որ ըստ Հր. Աճառեանի՝ կը կապուի Մարազապի եւ Խոյի բարբառներուն հետ, համառօտ ակնարկ մը՝ անդ էջ 290—91:

1 Մինչեւ մեր այս օրերը՝ Թէ ներկայ ճգնաժամէն ետքը, որուն ենթարկուած է նաեւ խոտորջնոյ (պատմաբանական ճակատուն իւր շատ մերձաւոր դիրքին ալ) ինչ վեճակ յառաջ կու գայ, այն չէնք կարող գուշակել այս վայրկեանս: Մեր երկը՝ յամենայն դէպս՝ գոնէ կորուստէ կ'ազատէ բարբառը, զոր կրցած ենք ուսումնասիրել տարիներով, բուն իսկ տեղը՝ ժողովրդեան մէջ, խաղաղութեան շրջանին:

բայց ճաշակով՝ խոտընդ սեպհական է, խշմե-
(թանե խաւիծ) եւ Գաբի (լաղուտե հաց)՝ Համ-
շէնի¹: Այս երկու վերջին եւ ուրիշ քանի մը
հայերէն բառեր մինչեւ այսօր կը գործածեն նաեւ
լաղերը: Այսպիսիներ ալ եւ Բառարանիս մէջ
հաւաքած եմ:

Ջարմանալի կրնայ երեւալ որ գաւառական
շատ բառեր՝ իմաստի փոփոխութիւն կրած են,
նոյն իսկ գաւառէ գաւառ, աւելի իսկ՝ հանդէպ
գրաւորին. երբեմն՝ գրաւոր լեզուի ճիշդ հակա-
ռակ իմաստն ալ առած: Այստեղ կը յիշենք
քանի մը բուսաբանական բառեր անոր համար ալ,
որ ասոնց մէկ քանին գիտնական վեճման նիւթ
եղան²:

Բարտի. Կաղամբի: Բարտի-ին գոյնը կա-
նաչ է, սողկազնաց կը բարձրանայ 30—35 մետր՝
առանց ճիւղերու տարածութեան. արեւոտ եւ
ջրաբի տեղումներ կ'աճի մի միայն ստերուն մշա-
կութեամբ. սար տեղումներ յառաջ չի գար: Իսկ
Կաղամբի-ին գոյնը ճերմակ է, տարածեալ ճիւղե-
րով 15—20 մետր հաղիւ բարձրութիւն ունի.
տերեւները փոքր քամիով ալ կը շարժին եւ
սփռուին կը հանեն: Կը բուսին սար ու ծմակ տե-
ղումներ, եւ ամէն անտառի ստորոտները կ'աճի ա-
ռանց մշակութեան: Ճիւղերով չի բաղմանար,
միայն արմատով կարելի է մշակելի գործընել:
Այս է գաւառաբարբառիս մէջ գործածուած բա-
ռերուն իմաստը: Իսկ մեր գրական լեզուի մէջ բար-
տին կը ստորագրուի կամ կը գործածուի կա-
ղամբալի տեղ եւ կաղամբին՝ բարտույն տեղ:
Մենք քննեցինք նաեւ մօտակայ գաւառացիներու
այս մասին գործածութիւնը. եւ նոյն գտնելք՝ ինչ
որ է Տայոց աշխարհի գաւառաբարբառին մէջ,
Բասեն, Կարին եւ Բաբերդ բարձրագաւառներ
ըլլալով՝ չունին պտղատու ծառատաններ. սակայն
ունին կաղամբիք եւ ուռիք: Ընդհանրապէս կաղի
կ'անուանեն, սակայն՝ նաեւ աւելի յաճախ՝ կը
գործածեն տաճկերէն բառը՝ Գալաֆ (Գալաֆ) (Գ)
Գալաֆ: Սպերդի մեր ըսած նշանակութեամբ կը
գործածեն բաբերդ-ն եւ կաղամբի-ն: Սպեր եւ
խոտորջուր՝ ունինք Կաղամբի անուամբ գիւղեր,

որոնք սարի ստորոտն ըլլալով՝ Կաղամբի-ն ան-
տառներու մէջ՝ առած են անկէ իրենց անունը:
Հին ժողովրդական առած մ'ալ ունինք, եր-
կայն եւ անգործ մարդուն կ'ըսեն՝ Էրէն Բայդի,
չափ ուրիշ³:

Գիւլի. Յոյի. — Գիւլի-ն (juniperus) նոճ-
ւոյն մէկ տեսակն է. ասեղները բույթ են. պտուղ-
ները՝ կտր կապուտակ, ձմեռը՝ թուշոց կերակուր.
բունը՝ 2—3 մետր շրջապատ կ'ունենայ, 15—
20 մետր բարձրութեամբ: Սա աւանդական ծառ
մըն է՝ կրօնական ալ տեսակիտով, զոր ամէն հին
մատուռներու քովերը բարձրացած կը գտնենք:
Մինչեւ այսօր ժողովուրդը կը յարգէ զանի, եւ
անոր կացին չի մօտեցնենք. ճիւղերէն կ'առնուն
եւ տներու դրան վրայ կը դարնեն, որպէս զի ցաւ-
երը հեռու փախչին: — Տրաքս (taxus) աւելի
թուփ է քան թէ ծառ, որուն ասեղները փշի
պէս սրածայր են. պտուղները՝ կարմիր, նոյնպէս
թուշոց կերակուր են ձմեռ ժամանակ: Տրաքի-ին
մէկ տեսակը կը գտնուի սարերու ծմակները, իբր
թուփ՝ գետնատարած ճիւղերով. զասի կ'անուանեն
Լաֆ, Թէ Գիւլի-ն եւ թէ Գրի-ն բուսաբանու-
թեանց մէջ շատ անգամ անորոշ բացատրուած
են: Սպերն ու Բաբերդ ալ՝ մեղի պէս կը գործա-
ծեն այս բառերը. եւ անոնց պտուղները նոյնպէս
մեղի հետ՝ կ'անուանեն Լիլի: Սպերի մէջ՝ Հու-
նուտի մօտ, Ճորոխափի վրայ կը հանգչի այժմ
Թրքաբնակ Գիւլի-ն գիւղը:

Սլոր. Տոռոգ: — Սլոր (= Սուր) վայրի
սալորն է, որ թթու, կտր, կարմիր ու ճերմակ
կ'ըլլայ: Իսկ Գորդ-ն է ընտանի սալորը, որ եր-
կայնաձեւ է եւ անոյշ: Այսպէս կ'անուանեն նաեւ
Սպեր ու Բաբերդ. միայն թէ վերջինս չունի ըն-
տանի սալորներն:

Բալ. Ֆիլոնայ յալ: — Մեր եւ մերձակայ
գաւառներու մէջ մուտք չէ գտած Կալաֆ բառը,
որուն տեղ հասարակ կը գործածուի Բալ, իսկ
թթուաշ բալի տեղ՝ կեռասէն զանազաներու հա-
մար՝ գործածական է Ֆիլոնայ օտար բառը, կամ
միասին՝ Ֆիլոնայ Բալ: Նոյն երեւոյթն է այլեւայլ
գաւառաբարբառներու մէջ ալ²:

1 Լախներէն populus բառն ընդհանուր է, տեսակ-
ները կ'որոշուին ստորոգելով. — populus pyramidalis
է մեր գաւառաբարբառին Բաբերդ, իսկ populus tremula
է մեր Կաղամբի-ն: Նոյնպէս տաճկերէն Գալաֆ բառն ընդ-
հանուր է. մեր գրացիք կաղամբին կ'անուանեն Կալաֆ Գա-
լաֆ: Հայերէնի առաւելութիւն մըն է որ ջուկ ջուկ բառերս
ունի, որոնց իսկական զանազանութիւնը ժողովուրդը տա-
կաւն կը պահէ ու կը գործածէ:

2 Հմմտ. նաեւ ՀԱԳԻ, 165 Համշէնի՝ «Բալոնց
կեռասներէն պարտէզ. Բալի կեռասներէն. նոյնպէս
Տրապիզոնի՝ «Բալոնայ, բալիներէն անտառ: Միւս կող-
մանէ Արարատի, Մշոյ եւ բարբառներու մէջ Բալ աւելի
կամ գլխաւորաբար «Լիլի» է. Հմմտ. ՍԱՀԻ, 81—82 (Բալ
եւ Բալի) եւ այն տեղ ալ յառաջ բերուած Աթանա-
սեանի Բուսաբանութիւնը («Երեւանի նահանգի բուսա-
նականութիւնը», աշխատասիրեց Բալի. Միտոսեանց, Երեւան
1881, էջ 17): Բայց Կալաֆ բառին մուտք գտած չըլլալ
շատ գաւառականներու մէջ եւ գործեալ «Լիլի» (Ֆիլի եւն)
օտար բառին տարածումը՝ կը ցուցնէ թէ Բալ նախնաբար

1 Դճճճճ ու Խաշմե, իբրեւ յատուկ նեղ շրջանի
մը, չունին բնականաբար ՍԱՀԻ եւ ՀԱԳԻ: Սակայն վեր-
ջինս, որ աւելի ընդարձակ ծրագրով է (ՍԱՀԻ ընտիր գոր-
ծոյն ետեւ կորիզը կը կազմէ Արարատեան բարբառը), ունի
«Գալաֆ», Հմշ. քարի վրայ Կալաֆ-Գալաֆ: Բացատրու թիւնը
ընդհանուրն ճիշդ կրնայ համարուիլ: Համեմատութեան
համար յիշենք թէ Համշէնի ոց Գալաֆը լազուտի հաց է,
եւ պատրաստութեան կերպն է՝ լազուտի խիստ ջրով
եփել եւ գինեւ հոգի մէջ թաղուած սանդի մէջ, որուն բե-
րանը խփելով՝ վրան փայտ կը վառեն. որով լազուտի ջուրը
կը ցնդի եւ հաց կը դառնայ. ինչպէս բացատրած եղք մեր
Բառարանին մէջ:

2 Գաղապէս «բարտի» եւ «կաղամբի» բառերու
խնդիրը՝ նկատելով խոտընդ գործածութիւնը: Հմմտ. Կ
(Հ. Թափ. Կեփի) «Արմատացեալ սխալ մըն» ՀԱ. 1905,
էջ 51—53. «Բարտին ու կաղամբին» անդ, էջ 285—286.
«Բարտի եւ կաղամբի բառերն ինդիքըն» անդ, էջ 350—
352: — Բնագրաբար, «Կաղամբին ու բարտին» ՀԱ. 1905,
էջ 221—222. «Կաղամբին ու բարտին» անդ, էջ 319—320:

